

Med filmi na letošnjem Berlinalu je še pred samim začetkom precej prahu dvignil Zafranovičev film *Zaton stoletja*, predvsem zaradi rivalstva med Rotterdamom in Berlinom za prvenstvo pri premieri filma. Sam film je bil premierno prikazan pravzaprav na dunajskem Vianalu, na nenapovedani projekciji, ki je dodobra vznemirila Dunajčane jugoslovanskega porekla. Film, ki se je sprva imenoval zgolj *Testament Lordana Zafranoviča*, je bil nato uradno premierno prikazan v Berlinu. Ob tej priložnosti je posebej za EKRRAN nastal tudi pričujoči razgovor z avtorjem, katerega drobce lahko preberete tokrat.

LORDAN ZAFRANOVIČ: Film je na začetku imel naslov *Testament*, ker sem mislil, da je to neki konec — vsaj moj konec — ukvarjanja s temi strašnimi problemi. To je bilo še pred začetkom vojne v Jugoslaviji. Že nekaj let je bilo čutiti krizo v kulturi, v morali, v vsem, ki se je ustvarila okrog mene in okrog meni podobnih ljudi. Mislil sem, da v lastni državi ne bom več mogel delati filmov, ker enostavno ni bilo več pogojev za to. Tako sem se odločil za ta naslov, ker sem hotel v obliki oporoke pustiti nekaj za generacije, ki bodo prišle.

Prvo idejo za projekt je Zafranovič dobil že davno, nekje '75 ali '76, ko je bil prvič v taborišču Jasenovac. Po tem, ko je posnel Okupacijo v 26 slikah, Padec Italije, Vlečenje vrvi in Jasenovac, je Zaton stoletja nekakšno nadaljevanje teh filmov. Njegovi začetki segajo v leto 1986, ko je ameriška vlada Jugoslaviji izročila An-

ZATON STOLETJA

Testament Lordana Zafranoviča

drijo Artukovića. Sojenje taki osebnosti se je Zafranoviču kot dokumentaristu zdela izvrstna priložnost, da bi obnovil zgodovinsko obdobje, v katerem je Artuković igral tako pomembno vlogo. Mislil sem, da bi bilo mogoče ob tej priložnosti bolj študijozno kot v mojih prejšnjih filmih priti do nekih resnic, do katerih sem moral najprej priti sam in jih nato prek filma predstaviti drugim. Po snemanju sojenja smo imeli dolg premor, v katerem smo iskali denar. Za projekt nam država najprej ni dala podpore, šele nato smo našli precej skromen vir denarja, ki nam je omogočil, da smo presneli arhivske posnetke. Končno je bila podpisana pogodba s TV Zagreb, ki nam je pomagala, da smo presneli prek 100.000 m arhivskih posnetkov, ki smo jih našli v jugoslovanskih arhivih. Te briljantne materiale smo montirali dve leti in nekje '91, tik pred koncem montaže, sem začutil, da filma ne bom več mogel dokončati v Zagrebu, zato sem s filmom odšel prek Ljubljane na Dunaj, iz Dunaja v Pariz, od tam pa v Prago, kjer smo dokončali film in dodali še epilog. *Zaton stoletja* je kompleksen in večplasten film. Osnova so dokumenti Hrvatskog Slikopisa, dokumentarne službe NDH, katere je Zafranovič našel v zaprtih policijskih arhivih nekdanje Jugoslavije. Tem so dodani inserti iz njegovih igranih filmov.

Dolgo sem premišljal, kakšno formo naj uporabim v tem filmu. Smatral sem, da moram zato, ker govorim o lastnem okolju, o nekih svojih lastnih izkušnjah, sebe kot glavnega krivca nekako postaviti znotraj filma. Nihče ne sme govoriti namesto mene. Ne sme biti nobenega napovedovalca, to mora biti moja intimna izpoved, brez kakšnih določenih komentarjev. V filmu jih je zelo malo, ker se mi je zdelo, da so pravzaprav nepotrebni, razen v tistih delih, kjer analiziram, kaj je pravzaprav film, kako pride do tega, da se naenkrat poistovetijo dokumentarni posnetki in tisto, kar sem sam delal kot nekakšno umetniško izpoved. Kako določen posnetek, ki gre skozi avtorja, postane avtorski posnetek, čeprav so ga delali ljudje pred 40, 50 leti. Druga stvar, ki sem jo hotel analizirati, je bilo zlo, s katerim sem se pravzaprav uk-

varjal celo svoje filmsko življenje, od prvih intimističnih analiz v *Puški popoldne*, v *Morju* in *Ave Mariji*. Vedno je prisoten nek proces, kako človek podivja in začne ubijati. Na začetku vrabca, na koncu ljudi. In to množično. To zlo sem skušal analizirati najprej v samem sebi, nato v svoji okolici in širše. Znotraj teh krogov sem se gibal tudi pri montaži filma.

V filmu se precej ukvarjam z vprašanjem filma kot propagandnega sredstva, s filmom kot nečim, kar stoji na začetku. V *Zatonu stoletja* je cela sekvenca, kako poteka ta proces. Na začetku je propaganda, organizira se neke anti anti razstave, nato se rušijo kulturni spomeniki in cerkve, uničujejo se celi deli kulture določenega naroda, šele potem pridejo ljudje, koncentracijska taborišča in začne se ubijanje. Vse se začne s propagando. Zanimala me je ravno ta manipulacija s filmom, kaj vse je mogoče z njim narediti.

Vloga, ki jo je nekoč imel film, je danes prevzela televizija. Če bi se lahko danes komu sodilo, bi se po moje moralo soditi ljudem, ki sedijo v uredništvih TV studijev nekdanje Jugoslavije na eni ali drugi strani. To so ljudje, skupine ljudi, ki natančno načrtujejo, kako je treba izkoristiti določeno situacijo, kako prepričevati ljudi, da se zgodi to, kar se zgodi. Danes ima TV tako moč, da vas po ogledu reklame, ki traja borih 20 sekund, pripravi do tega, da greste v trgovino kupit določen izdelek. Sedaj pa si predstavljajte 24 ur krvave vojne propagande. To je eden najmočnejših medijev, kar si jih je človek izmislil.

Manipulacija s filmskim medijem je mogoča in zato sem samega sebe večkrat vprašal, če sem bil tudi jaz sam zmanipuliran. Sem zavestno ali nezavedno služil režimu, da se potrjuje, da gre naprej, da uničuje... Vedno, kadar delam film, se sprašujem, komu bo prišel v roke. *Zaton stoletja* še posebej. Lahko pride v roke ljudem v bosanski TV ali TV Pale, se prikaže na novo zmontiran in jutri bo isti človek, ki gleda film, streljal na mojo mamo v Splitu. Vedno se sprašujem, do katere mere lahko film... Pravzaprav sem prepričan, da film ne more nič, in zato se mi moj poklic zdi tako absurden. Toda lahko pade v neko propagandno mašinerijo in prek TV medi-

jev sproži določena čustvena stanja, v katerih človek lahko ubija.

Triurni film je sestavljen iz dveh delov in epiloga, ki ga je Zafranovič naredil dve leti po tem, ko je moral zaradi filma zapustiti Hrvaško. Materiale je našel na češki TV, za svež prtok novih posnetkov je poskrbela vojna na Balkanu, ki se je v teh dveh letih razrasla do ogromnih razsežnosti.

V prvih dveh delih filma se je skrivalo sporočilo, ki je nekako napovedalo vse to, kar se je v naslednjih dveh letih zgodilo v Jugoslaviji. To sporočilo pa še zdaleč ni bilo tako močno kot dokumentarni posnetki, ki smo jih vsak dan gledali na TV. Zame so bili najhujši trenutki, ko sem čez dan montiral določene zgodovinske trenutke, zvečer pa sem doma gledal isto zgodovino v živo, tako da je bilo vse skupaj včasih neznosno. Zdelo se mi je, da me je sedanost, brutalnost te sedanosti, nekako prehitela.

V epilogu sem se postavil v počutje človeka, ki je odšel, ki je danes v Parizu in ki enostavno ne ve več, kje je ta svetloba in kdaj se bo pojavila, kdaj bomo spet začeli živeti normalno. Zato je na koncu tudi francoski jezik, katerega sem se v Parizu začel učiti, na novo sem se začel učiti jezika in ravno to je tisto, česar se bojim, da se bomo morali na novo začeti učiti vsi.

Epilog povzema tri ure zgodovinskih dokumentov v dvanajst minut pekla, kjer se mešata resničnost in fikcija skupaj s sedanostjo in preteklostjo v nekakšen peklenski krog, podoben tistemu krogu zgodovine, ki se je začel s taboriščem v Jasenovcu in končal s taboriščem v Manjači.

Med filmom in epilogom sta minili dve leti. Moji občutki so se v teh dveh letih popolnoma spremenili, tako da se stil epiloga razlikuje od ostalega filma. Vse se giblje hitreje, dokumenti so krajši, slišite asociacije na odlomke dialogov iz prejšnjega dela filma, vse skupaj deluje kot poslednji krog pred eksplozijo. Tu mislim na filmsko formo, ki se začne precej široko, v obliki nekakšnega navzdol obrnjenega enakokrakega trikotnika, kjer se na poti navzdol elementi zožujejo. Plani, ritem, glasba, vse se zožuje do tiste točke, ko se ne more več in forma eksplodira. Na razpolago smo imeli vse te grozne posnetke trupel, ljudi z

iztaknjenimi očmi, in hotel sem še enkrat pustiti vtis, da to, kar se dogaja danes v Jugoslaviji, ponižuje človeka. Ponižuje mene, vse ljudi okrog mene, ponižuje Evropo, ponižuje vso civilizacijo. Nekdo se mora zavedati, kaj se pravzaprav dogaja. Hrvaške oblasti so med izdelavo filma posredno vnaprej obsojale film in avtorja. Lordan Zafranovič naj bi za vsako ceno hotel oblatiti novo hrvaško oblast.

Zaradi tega, ker sem poskušal povedati nekatere resnice, katerih nihče ni želel slišati, imam za sabo že dolgo zgodovino konfliktov. To ni samo problem Hrvaške ali Balkana, do istih konfliktov prihaja tudi v državah z daljšo tradicijo demokracije in višjim civilizacijskim nivojem. O nekaterih stvareh se enostavno ne govori — to so t.i. tabu teme in kadarkoli se kdo loti tabu teme, mora biti pripravljen na določeno nasprotovanje, določene reakcije svoje okolice. Te so včasih relativno mime, včasih pa brutalne. To se mi je zgodilo že z *Okupacijo v 26 slikah*, podobno je bilo s *Padcem Italije in Vlečenjem vrvi*, še posebej pa z dokumentarcem o Jasenovcu.

Gotovo je, da je bil moj zadnji film zaradi svoje analize nekega zla, ki se mu reče agresivni hrvaški nacionalizem in fašizem, zaradi analize tega dela hrvaškega naroda, v obdobju, ko je Hrvaška postala samostojna, hud udarec za novo oblast. Prišel je ob nepravem času. Ampak avtor nikdar ne more izbirati časa za resnico, ki jo hoče povedati. *Zaton stoletja* je nastal ob najmanj primernem času in reakcija hrvaških oblasti je bila tako brutalna, da sem moral najprej oditi iz Hrvaške, nato pa so me na različne načine po celi Evropi preganjali kot psa. V časopisih so objavljali najrazličnejše laži in konstrukte, jaz pa nisem imel priložnosti za odgovor. Dobiti nisem mogel niti vrstice v časopisu. To so bile take grozne klevete, da sem se dogovoril z nekaj zagrebškimi odvetniki, da njihove avtorje tožimo in tako izvemo, kje so dobili informacije o filmu, ki v tistem času sploh še ni bil dokončan. Nobena izmed tožb še ni zaključena, čeprav so bile vložene že pred dvema letoma, tako da se mi zdi, da bodo obležale v kakšnem sodnem arhivu.

Vsi ti pritiski so pri meni in v moji okolici ustvarjali strahovito psihozo in prvič se je pri meni pojavila neka moralna dilema. Naj s filmom počakam na bolj primeren čas, v katerem bo film lahko analiziran drugače, ali pa naj nadaljujem z delom, čeprav bi lahko zaradi tega trpeli ljudje v moji okolici in moji sodelavci? Ta dilema je bila pogosto boleča, kajti govoril sem z ljudmi in vsi so mi govorili, naj s filmom počakam.

Lordan Zafranovič danes živi na relaciji Pariz—Praga. Nekdanji študent praške

FAMU je tam dobil možnosti za delo, film mu je pomagala dokončati češka TV. Po odhodu na Zahod je skušal na Hrvaškem dobiti svoje stare filme, v pripravi so bile njegove retrospektive, toda sedanja hrvaška oblast pod ključem drži vse njegove filme. Iz arhiva Jadran filma Zafranovič danes ne more dobiti niti metra filma. Označen je kot avtor, čigar filmi ne govorijo v prid Hrvaški.

Če bi ne bili tako tragični časi, bi bilo to smešno. Na prošnje za izročitev mojih filmov so ljudje v Jadran filmu odgovarjali, da se moji filmi ne morejo prikazovati v času, ko Hrvaška krvavi, v isti sapi pa so predlagali pet, šest avtorjev, katerih filmi se lahko prikazujejo v času, ko Hrvaška krvavi. Moji filmi so dejansko pod embargom, tako da danes kot avtor sploh ne obstajam, saj poleg tega filma, ki sem ga skrivaj pretihotapil iz Hrvaške, ne morem pokazati nobenega svojega filma več.

Če Zafranovičevi stari filmi zaenkrat ne morejo iz Hrvaške, pa njegov novi film ne more noter. Po množici pisem, ki jih je Zafranovič pošiljal predstavnikom hrvaških oblasti in na katera večinoma ni dobil odgovora, je končno pisal še predsedniku Tudmanu.

Tudman mi je odgovoril prek svojega urada. Odgovor je bil precej izmikajoč, češ da je ustvarjalna svoboda na Hrvaškem zadržana do take mere, da predsednik tu ne more nič, saj filmov ne predvaja on. Kar je povsem res. Svetoval pa mi je, naj pošljem kasete njegovim sodelavcem, ki bodo film pogledali in videli, kaj se da storiti. Mene ne zanimajo njegovi sodelavci. Hočem, da film vidi javnost, saj sem — odkar sem postal filmski profesionallec — delal filme za publiko, tako kot vsi režiserji. Pričakoval sem, da se film prikaže eventualno na TV ali v kinematografih, in to sem napisal v svojem odgovoru. Toda nanj nisem dobil nobenega odziva.

Stvari so se začele premikati šele pred kratkim, po ostrem in v bistvu primitivnem protestu, ki ga je hrvaška vlada poslala češki zaradi prikazovanja mojega filma na češki TV. V protestu sploh ni bilo govora o filmu, ki ga seveda niso mogli videti, pač pa o meni, ki da sem avtor v narekovajih, vohun bivše komunistične oblasti in podobno. Češka javnost, ki je film videla, je reagirala in se postavila v obrambo avtorske svobode. Posledica tega je bila, da so mi po dveh letih objavili odgovor na ta primitivni protest zunanjega ministra in začelo se je odvijati nekaj, kar daje slutiti možnost, da bo moj film končno lahko videla tudi hrvaška javnost.

ZORAN SOLOMON, DANIJEL HOČEVAR IN UROŠ PRESTOR.

